

Modernizáció, globalizáció és Magyarország

Kerekasztal-beszélgetés¹

A RÉSZTVEVŐK: Berényi Dénes fizikus, Fehér Márta tudomány-filozófus, Hámori Balázs közgazdász, Kiss Endre filozófus, Kiss László „kazanfűtő-filozófus”, Kopátsy Sándor közgazdász, Kosáry Domokos történész, Vámos Tibor informatikus.

KISS LÁSZLÓ²: Napjainkban talán a legdivatosabb témakör – tudományos körökben is – a globalizáció. Jőmagam viszont a modernizáció és a globalizáció együttes szemrevételezését ajánlom e mai eszmecsere-nk résztvevőinek, a következő okokból:

Az egyre erősödő globalizációs folyamatnak nyilvánvaló főszereplője a Nyugat. És számomra úgy tűnik, ezt az önmagára kiosztott főszerepet a Nyugat gyakran túlzó önbizalommal, szigorúbban fogalmazva, a méretesnél néhány számmal nagyobb mellénnyel játssza. De vajon miért baj ez? Többek között azért, mert amidőn a nyugati világ globalizáció címszava alatt ma már a földgolyó egészén viszi piacra – igen rámenősen – szellemi, valamint anyagi termékeit, ezzel mind határozottabban terjeszti a világban a komoly ellentmondásokkal tarkított saját életmódját és felfogását is. Ezen ellentmondások pedig szerintem a Nyugat utóbbi néhány száz évének (amit összefoglaló jelleggel modernizációnak szoktak nevezni) a folyton gyorsuló fejlődéséből fakadnak.

Tovább növeli a problémát, hogy a Nyugat ezen modernizációs évszázadainak – azaz végső soron az említett ellentmondások keletkezésének és összefüggéseinek – a hiteles-időtálló történeti felvázolása, én úgy látom, még sok kívánnivalót hagy. Ennek lehetséges okairól röviden: Van az események folytonos láncolata maga – amelyből a történész megrajzolja az úgynevezett történelmet, ahogyan azt ő látja, és ahogyan azt neki a politika rajzolni engedi. Csakhogy a történeteket a modern korban mindinkább az eszmék uralják. Jön tehát szakértőként a történet-filozófus, aki filozófushoz illő homályossággal számba veszi, mire jutott egymással történelem és filozófia, azaz mit műveltek a történelemben a filozófusok gyártotta eszmék. Ettől a kelendő mértékben filozófiai ködbe mártott számbavételről aztán a történész nem lesz okosabb (de a többi társadalom-tudós sem), a jelenkor va-

¹ Az eszmecsere Kiss László személyes jellegű kezdeményezése és szervezése nyomán jött létre, Hámori Balázs segítségével a Budapesti Közgazdaság-tudományi és Államigazgatási Egyetemen, 2000. 09. 08-án.

² Köszönetet mondok Hámori Balázsnak, Papp Gábornak (Világosság) és Percz Lászlónak (Magyar Tudomány) a vitaindító megformálásához nyújtott értékes tanácsaikért. Köszönet illeti továbbá annak a jönevű folyóiratnak a szerkesztőségét, amely az anyag bő kétévi pihentetésével elősegítette, hogy a bennfoglalt gondolatok időtállóbbá érlelődjenek.

lósága pedig az eszmék közötti tétova téblábolás helyett praktikus irányt választ: nagyobb lendületet vesz a globalizálódáshoz. Mármost ha elfogadjuk Kosáry Domokos azon állítását, hogy tulajdonképpen a történész is a jelenkor kérdéseire keres választ a maga sajátos eszközeivel,³ nos, akkor az imént elmondottak nem könnyítik meg a nyugati modernizáció nyomán kialakult, mai globális világhelyzet feltérképezését és elemzését. De megemlítenék egy további nehézséget is ez ügyben. Míg ez ideig a társadalomtudományok vizsgálódásai jobbra egyetlen társadalomnak megfelelő élettérre vonatkoztak, addig mára ez a vizsgálandó tér kitágult a glóbusz egészére. Vagyis mostantól egy társadalom helyett sok, még hozzá egymástól eléggé különböző társadalom (sőt, különböző civilizációk–kultúrák) mind szorosabb együttműködésének – azaz globális együttlétezésének – problémáiról kéne gondolkodniuk a tudományos főknak. Márpedig ez ma szinte megoldhatatlan feladatnak látszik.

Utolsóként felvetett problémám: filozófus-körökben általánosan elterjedt nézet, hogy a Nyugat története – kivált a mához közelítvén – legfőbb jellemzője alapján a szabadság-eszme fokozatos és folyamatos kiteljesedésének története. Ám én erre azt mondom (sarkos megfogalmazással), hogy ez a szabadság lényegében az erősebbek-gazdagabbak szabadsága volt, mindig a gyengébbek, szegényebbek rovására. Amely eredményezte ama bizonyos kapitalizmus–szocializmus történelmi párharcot, továbbá a liberalizmustól kezdve jó néhány gondolatibb jellegű izmus megszületését és mai színes kavargását, mindezek alapján pedig a társadalmi létezésnek a hol gyengülő, hol fel erősödő ellentmondásait. Úgy gondolom, az iméntiek máig ható következményekkel járnak a nyugati világ egészére, benne a mindenkori magyar viszonyokra, így a mai helyzetünkre nézve is. Nos, ennyit villantanék fel vitaindítóul.

KOSÁRY DOMOKOS: A modernizáció nagyon kétértelmű fogalom. Mert igaz ugyan, hogy az európai történelem, főleg az utóbbi évszázadaiban a modernizáció felé halad, de ezt úgy is fel lehet fogni, hogy az elért eredményeket gyorsabban, hatékonyabban alkalmazhatjuk jó és rossz irányban egyaránt. A kalapács példájával illusztrálva: használható ez a szerszám helyesen a szög beverésére, de – gonoszul – mások fejbe verésére is. Ebből az következik, hogy a modernizációt a társadalommal való összefüggéseiben érdemes tanulmányozni.

Újabb példával élve: Az emberben mindig is benne lakozott az ördög. A kérdés az, mely eszközökkel lehet ezt az ördögöt féken tartani. Az egyik ilyen eszköz lenne a morál, azon belül mondjuk a vallásos morál, a másik pedig egy megfelelő intézményrendszer. Jelenleg a polgári demokratikus társadalomforma tűnik erre alkalmasnak, a szabadságjogok védelmével. Tehát a modernizáció jó dolog, ha ilyen rendszerrel jelenik meg, ugyanakkor modernizációs kísérlet volt az a két, autoritárius rendszer is századunkban, amelyek nem törődtek az-

3 Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei (Magvető Bp. 1987. 492. o.)

zal, hogy fenntartsák az ördög visszafogásához szükséges intézményeket, valamint hogy kialakítani segítsenek a társadalomban egy kívánatos emberi tartást.

Ám az ördög mindig jelen van bennünk, így van ez a mai, globális világban is. Arra kell tehát ügyelnünk, hogy a jelen folyamatainak a jó oldalait használjuk ki, a negatívumoknak pedig ki kellene találnunk a legjobb ellenszereit. Hiszen tulajdonképpen a globalizáció a modernizációnak egy új fejezete, amely ezért kitűnő dolgokat hozhat a számunkra.

FEHÉR MÁRTA: Úgy gondolom, korunk egyik nagyon fontos problémája az, hogy politikai eszközökkel és intézményekkel akarunk védekezni gazdasági kényszerek ellen. Ez talán onnan ered, hogy az emberiség nagyon sokáig főleg politikailag vezérelt körülmények között élt, mígnem e helyzet jobbítására feltalálta a demokratikus berendezkedést, amely erre a célra – Churchillt idézve – az eddig leghatékonyabbnak bizonyult struktúra.

A mai globális korban viszont a gazdasági uralom világába érkezünk, amelynek ellensúlyozására, az a gyanúm, nem megfelelő a hagyományos politikai demokrácia. Bizonyos fokú védelmet persze jelent, tehát nem a megszüntetését javallanám. De nagyon elgondolkodtatóak egyes kritikai hangok, köztük Soros György is, aki azt mondja, hogy a korlátlan liberális fajtájú demokrácia többé nem hatékony, ezért ő az állami beavatkozás fokozását sürgeti.

A kérdésnek nem szakembereként úgy látom: most az emberiségnek fel kellene találnia a gazdasági kényszerekkel szembeni védekezés megfelelő társadalmi intézményeit és mechanizmusait.

HÁMORI BALÁZS: Ha egymás mellett használjuk a modernizáció és a globalizáció fogalmát, amelyek egyébként elég nehezen határozhatók meg, akkor lehangoló a mindennapok tapasztalata. Az ugyanis, hogy a régi nagy kultúrák, amelyek egymástól meglehetősen különböznek, úgy tűnik, kezdik elveszíteni ezeket a megkülönböztető sajátosságukat. Például a kínai vagy egyáltalán az ázsiai magatartásformák, emberi érintkezési viszonyok, az ember és a technika közötti másfajta kapcsolatok sokat módosultak az európai-angolszász kultúrákkal való rendszeres érintkezés nyomán. Elgondolkodtató, hogy vajon a modernizációs-globalizációs folyamat megszünteti-e az említett különbségeket vagy legalábbis mérsékelni fogja-e ezeket, és az uniformizálás irányába hat-e, avagy sem. Mert a jelek egyelőre nem nagyon biztatóak. Am én mégis remélem, hogy az eddigi sokszínűségét végül megőrzi majd az emberiség.

Egy másik nézőpontból az én számomra pillanatnyilag az látszik, hogy a nyugat-európai kultúra, amely az individuum elsőbbségén alapul, és az ezt kiszolgáló állam eléggé tehetetlen ebben a mai világhelyzetben. Mert a globalizációs folyamat jellemzője az is, hogy átnyúlik nemzetgazdaságokon, sőt kultúrákon. Következésképp a

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS

nemzetgazdaságnak már a fogalma is egyre nehezebben értelmezhető ma a közgazdász számára.

KISS ENDRE: Az eddigi gondolatok egyértelműen tükrözték a helyzet poláris, antinomikus karakterét, de megmutatták azt is, hogy ezek az ellentétek nem vonatkoznak egymásra, és így alig kibékíthetőeknek látszanak. E differenciák ráadásul még új típusúak is, nem politikai, bürokratikus vagy adminisztratív természetűek. A nagy ellentétek, ha meg kell határoznunk ezeket, elsősorban rendszerelméleti jellegűek. Egyes rendszerek, illetve alrendszerek sajátos és új típusú feszültségéről van szó, így főleg a politikai demokrácia és a liberalizmus, valamint a gazdaságban rendszerszerűen funkcionáló liberalizmus kettősségét kell említenünk. Ha aktuálisan és teoretikus mélységekben kívánunk szembenézni a problémákkal, akkor a civil társadalom egyelőre nem jelenhet meg érvényes megoldásként.

KOPÁTSY SÁNDOR: Örülök ennek a mai összejövetelnek, mert az asztalunknál felvetődő kérdések egy részében óriásiak a félreértések. A globalizációról elsősre annyit, hogy az bizonyos helyeken nagy sebességgel halad előre, de ennél szélesebbek azok a területek, ahol az ellenkezője történik. Egy példa: az Egyesült Államokban az utolsó 25 évben a munkaerő-felvevő képesség az alacsony létszámú munkaheleynél növekedést mutat, míg a többiekénél csökkenést. Egy másik megközelítés: a gépkocsigyártáshoz szükséges munkaórának csak mintegy egy százalékát használja fel az autógyár, a többi a bedolgozó üzemekre jut, melyeknek mind nagyobb hányada kisüzemi jellegű. Vagyis erőteljes decentralizációs folyamatok vannak kibontakozóban sok helyütt.

A kultúra vonatkozásában is hasonlót állapíthatok meg. Például az én fiatal koromban a németeknek az volt a meggyőződésük, hogy sikerült létrehozniuk az egységes nyelvüket. Nos, ez létre is jött, ugyanakkor az ezt összetevő nyelveknek most olyannyira virágkora van, hogy két bajor egymással csak bajorul hajlandó beszélni. Tehát nem igaz az, hogy a globalizálódás agyonnyomja a kisebb közösségeket. Hiszen a kultúrákat még soha semmilyen módszerrel nem lehetett elpusztítani. A görögök trójaiak akartak lenni, és attól lettek még görögöbbek; a nyugat-európaiak utánózták a mediterrán kultúrát, attól lettek nyugat-európaiak; a japánok is csak nyertek a kínai, de még inkább az amerikai hatástól, hiszen magasabb színvonalon, képzetten, így gazdagabban tudják megélni a saját kultúrájukat.

Arról pedig, hogy melyik társadalmi-gazdasági formáció a jobb, az emberek ma a lábukkal szavaznak, amikor elfogadhatóbb sorsot remélve maguknak a fejlettebb vidékekre vándorolnak.

Ugyanakkor viszont azt látom, hogy éppen ezen a területen van komoly akadálya a globalizálódásnak: a munkaerő-piacon. Ott csak egyetlen ezrelék számára abszolút nyitottak a határok: ez a tudományos-szellemi-szakmai elit. A többire nincs szükség.

Összegezve: a változások mögött ne azt lássuk, amit a sajtó visszhangoz napról napra, mert sokkal mélyebb dolgokról van szó.

VÁMOS TIBOR: Először is szeretném kétszer aláhúzni azt, amit Kopácsy Sándor mondott a globalizáció és a kultúra összefüggéséről – nagyon figyelemre méltó. Mert az ember globális állat. Nincs olyan magasabbrendű állatfajta, amelyik annyira elterjedt volna a Földön és így lett individuális, mint az ember.

Tovább lépve: az összes nagy szellemi áramlat, például a keresztény vagy a muzlim vallás, valamint a nagy birodalmi mozgások, mint a rómaiaké, ezek is mind globális áramlatok voltak. Tehát maga a globalizációs folyamat nem új jelenség. Viszont a globalizáció mai formájánál sok olyan újdonsággal találkozhatunk, amelyek főként technikai jellegűek.

Ezekből pedig az következik, hogy a globalizációval mint természetes folyamattal szembeszegülni értelmetlenség.

Ami a jelenlegi nagy változást illeti: a földrajzi és időbeli távolságok a mai technikával hallatlanul lecsökkentek, s ezzel egy izgalmas világháló jött létre, az egyén szabadságát nagy mértékben megnövelve. Hiszen például aki egykor a hagyományos és szépnek gondolt faluközösségben élt, az szociológiai szempontból tulajdonképpen börtönben töltötte az életét.

Vagy vegyük a nemzetállam példáját. Létrejöttkor jó dolog volt, ám a fennállása során alapjában véve elnyomója lett a benne foglalt régióknak és csoportnyelveknek. Nem véletlen, hogy a regionális fejlődés ma ennyire előtérbe került.

De beszélhetünk a technikai fejlődésnek egy másik vonzatáról is. Az elektronika és nyomában az automatizálás az emberiség történetében először teremtette meg az ilyen vagy olyan fajtájú rabszolgaság megszüntetését. Vagyis ez a két újdonság annyit jelent, hogy a korábbi, erősen hierarchikusan szervezett társadalmakkal szemben most létrejött az egyenlőségnek és a másság szükségszerű elismerésének a lehetősége. Mert eddig mindenfajta társadalom igyekezett valamilyen módon – ideológiai, etnikai vagy családi származás szerinti alapon – hierarchiába rendezni a maga világát. A mai helyzet ezzel szemben egy új elv mentén való rendezés lehetőségét hordozza magában, amely igen nagy perspektívát jelent az emberiség számára. Persze ez nem egyszerre valósulhat meg. Az eddigiek alapján tehát én a globalizációs tendenciáknak inkább a pozitív oldalát emelném ki.

Végül: a világon a legkeményebb fogyasztó-védelem az Egyesült Államokban van, ugyanúgy a legérdemibb személyiség-védelem, és ez áll a környezet-védelemre is. Tévedés ne essék, nem idealizálom az amerikai viszonyokat, rengeteg ottani negatívumot is fel lehetne sorolni. De az kétségtelen, hogy jelenleg az Egyesült Államok a centruma a világfolyamatoknak. Ez ellen sem lehet harcolni. Ki kell használni az erejét és a kisugárzását.

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS

BERÉNYI DÉNES: Bár vannak ellenkező irányú tendenciák is, ám tagadhatatlan, hogy a globalizációs folyamat létezik. És vajon miért létezik? Nos, legalábbis jelen formájában a tudományos és technikai fejlődés következményeként: a közlekedésre és a hírközlésre gondolkodunk elsősorban. Ezt azért tartom fontosnak leszögezni, mert ez a tény számomra, aki természet-tudománnyal foglakozom, annyit is jelent, hogy a társadalommal szemben érzett felelősséggel kell tekintenem rá.

Mármost ami a modernizáció és a globalizáció együttes tanulmányozását illeti, jómagam nem szakemberként, de érdeklődéssel figyelve a világ eseményeit, valamint jó néhány szerző idevágó könyvét elolvasva, nagyjából oda jutottam, hogy röviden szólva: se a kapitalizmus, se a kommunizmus nem jó. De akkor vajon mi a jó? Erre a kérdésre ma senki nem tud válaszolni. Ezért én a magam részéről úgy látom ezt a problémát, hogy nem lehet mást csinálni, mint folyvást javítgatni a fennállót. És melyik rendszernél lehet ezt kivitelezni? Annál, amelyiknél megvan a lehetősége a kritikának, a szabad vélemény-nyilvánításnak. Szerintem ez az a pont, amely talán a legfontosabb a kapitalizmusnál tapasztalható megújuló-képességet illetően. A diktatúrák pedig a kritika lehetőségének hiányában szükségképpen mindig elbuknak, vagyis életképtelenek. Mégpedig azért nem jut el használható információ a diktatúrák vezetéséhez, mert azok olyan emberekkel vannak körülvéve, akik a diktátor és a vezető kör akaratát tükrözik vissza. Korrekcióra tehát vagy egyáltalán nincs, vagy alig van lehetőség, ezért pusztul el az ilyen rendszer. A kapitalizmus pedig legyen bármilyen beteg is, a szólásszabadság gyakorlata révén lehetővé teszi a menet közbeni javításokat.

HÁMORI BALÁZS: A mai világban a már említetteken kívül létezik egy további újdonság: az információs egyidejűség. Ez az egész glóbuszra kiterjedve és értelmezve teljesen megváltoztatja a társadalmi folyamatok működési mechanizmusait, és ugyanakkor hallatlanul megnöveli az információs kiszolgáltatottság veszélyét. Szokás azt mondani, hogy ma nemcsak gazdasági értelemben áll fenn a világ Észak–Dél típusú kettészakadása, hanem az információ birtoklása kapcsán is. Én azt gondolom, hogy ez ideiglenes. Nagyon valószínű, hogy a dolognak a pozitív vonatkozásai fognak előtérbe kerülni, és például az Észak–Dél-probléma megoldásában is komoly szerepe lehet az információs egyidejűségnek. Vagyis az információs forradalom szerintem végső soron igen nagy lehetőségeket adott az emberiség kezébe.

FEHÉR MÁRTA: A kapitalizmusnak e mostani beszélgetésünkben folyó szentté avatási szertartásánál mintha nekem jutott volna az ördög ügyvédjének a szerepe. Számomra úgy tűnik, leragadtunk annál, hogy a kapitalizmust azonosítjuk a demokratikus változatával, és így zengjük a kapitalizmus dicséretét. De nem szokás észrevenni azt, mást sem, hogy korunkban már nem politikai szervezetek (kormányok,

pártok stb.) gyakorolják az emberek felett a legnagyobb hatalmat. Mert például a kisebb nemzetállamok kormányainak a kezéből végképp kiesett a döntési lehetőség olyan dolgok kapcsán, mint a pénzügy, a hadügy, a külügyek, az emberek sorsa feletti döntés lehetősége. Vagyis más centrumokban szabják meg azt, hogy mit ehettek, mit ihatok, hogyan éljek, hová juthatok el és milyen gyorsan.

Továbbá: valóban megszűnt az a penetráns ideológia, amit egykor a faliújságokon olvashattunk, de ugyan mennyivel jobb az a mai „ideológia”, amely az óriásplakátokról, a tv-beli reklámokból és más helyekről ömlik a nyakunkba? Hiszen mindez bennünket egyfajta konkrétan sugallt magatartásra ösztönöz: a mindig több fogyasztásra. Az egész kapitalista rendszer tehát csak úgy tarthatja fenn magát, ha folyvást növeli a termelés–fogyasztás mértékét. Ama lábbal szavazás, amit Kopácsy Sándor hozott szóba, eszerint semmi más, mint egy fogyasztási kényszer, amely be van építve a rendszerbe, és amely nélkül a rendszer nem maradna fenn. Én nem látom ennek a pozitív értékét, még akkor sem, ha bizonyos összehasonlításokat teszünk régebbi korokkal.

KISS ENDRE: Már e beszélgetés eddigi részleteiből is leszűrhető a mai világ helyzetének egy további, a korábbi időkhez nem hasonlítható specifikus vonása. Ez nem más, mint a globalizáció példátlan eredményeinek, ha tetszik, csodáinak és az ugyancsak példátlan árnyoldalainak elválaszthatatlansága. Nem képzelhetjük el e csodákat a szintén rendkívüli árnyoldalak nélkül, de hogy ebből végül is mennyi lesz az, ami előnyünkre vagy kárunkra szolgál, ezt szinte lehetetlen eldöntenünk, és erre a kérdésre nem is várnak választ tőlünk, az itt ülőktől. Ezen pozitívumok és negatívumok együttesének leírása elméleti eredményként sem egy nap alatt jött létre. Egy tudományos diskurzusnak azonban még mindig összehasonlíthatatlanul könnyebb együtt elemeznie e két oldal egymástól független szélső értékeit, mint a politikának vagy a társadalomnak együtt élnie azokkal. Amennyiben a politikát partikuláris érdekek intézményesített artikulációjának fogjuk fel, akkor az nem fogalmazhatja meg egyszerre a jó és a rossz oldalnak ezt a szélsőséges eltérését. Még nehezebb helyzetben van a társadalom és a mindennapi tudat. Ha a vesztes oldalra kerül valaki, aligha vígasztalódhat a globalizáció fénylő eredményeivel. A globalizáció árnyoldalai keresztülvágtatnak kétezer év civilizatorikus tabuin és értékein. Az azonban egészen új vonás, hogy a tabuknak és értékeknek ez a feldöntése nem akarati, hanem rendszerelvű folyamat. Ezért is értelmetlen a globalizáció ellen a hagyományos politika eszközeivel tiltakozni. A megrendítő erejű árnyoldalakra az emberi szabadság és az emancipáció új formáinak kidolgozásával kéne válaszolni.

KOSÁRY DOMOKOS: Egymással feleselő megállapításokat hallottunk e mai beszélgetésünkben. Mármint maga a globalizáció például Kíná-

KERESZTAL-BESZÉLGETÉS

ban, az iszlám világban vagy a glóbusz más, távoli részein kissé más-képp néz ki, mint nálunk. És ezt a mai világhelyzetet mi, magyarok némi euro-atlanti elfogultsággal nézzük, hiszen mi ennek a civilizációnak egy peremzónájában élünk, ahonnan kissé aggódva szemlélhetjük a jövőt. Mert egyetértünk ugyan azzal, hogy a pozitív jelenségek léteznek tendenciájukban, de ugyanaz a fejlődés nem egyformán hat a globalizálódási folyamat során egy felkészült, értelmes, művelt és szuverén társadalomra, vagy pedig ellentétben egy olyanra, amelyik – mint mi is – még nem tart itt. Ha tehát nálunk részben írástudatlan tömegek élnek egy országon belül, vagy nem vagyunk még a belső szuverenitásnak a kívánatos fokán, vagy elmaradottabb a technikai színvonalunk, akkor megvan a veszélye annak, hogy rosszabb helyzetbe kerülhetünk. Vagyis megnyertük a szabadságot, ám kötöttségeink miatt nem tudunk élni vele.

Mindebből az következik, hogy nekünk fokozottabban kellene foglalkoznunk a társadalom problémáival. Egy konkrét példa: ha úgy látjuk, hogy a technika és a gazdaság olyan jó ígéretet hordoz magában, mint amilyenekre itt utaltak többen, akkor nekünk többet kellene tudnunk az emberi társadalomról, az emberről magáról, belső berendezkedéséről és kezelhetőségéről, nevelési módszereiről. Azért is, hogy ne jöjjön ki belőle az ördög, visszautalva kiinduló gondolatokra.

Szóval vannak itt veszélyek a globalizációnál, és talán arra kellene koncentrálnunk, hogy meghatározzuk a jót és a rosszat – jövőendő cselekedeteinkhez iránymutatóul.

(A beszélgetés rövidített és szerkesztett változatát Kiss László készítette.)